

ОЧУВАЊЕ, ЗАШТИТА
И ПЕРСПЕКТИВЕ
РОМСКОГ ЈЕЗИКА У СРБИЈИ

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

SCIENTIFIC MEETINGS

Book CLXXV

DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

Book 40

COMMITTEE FOR THE STUDY OF THE LIFE
AND CUSTOMS OF THE ROMA

PRESERVATION, SAFEGUARDING
AND PROSPECTS OF THE ROMANI
LANGUAGE IN SERBIA

PROCEEDINGS OF THE SCIENTIFIC CONFERENCE
HELD ON OCTOBER 20–21, 2016

Accepted for publication at the 6th Session of the Department of Social Sciences,
held on June 1, 2018, after being reviewed by Academicians *Tibor Varady*, Professors
Ranko Bugarski, *Dragoljub B. Đorđević*, *Ivana Vučina Simović*, *Ana Jovanović*, *Maja*
Miličević Petrović, *Dragan Todorović*, *Sanja Zlatanović*, PhD, *Stana Ristić*, PhD,
Mirjana Mirić, PhD

E d i t o r s

Academician TIBOR VARADY
BILJANA SIKIMIĆ, PhD

B E L G R A D E 2 0 1 8

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига CLXXV

ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА

Књига 40

ОДБОР ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ЖИВОТА И ОБИЧАЈА РОМА

ОЧУВАЊЕ, ЗАШТИТА
И ПЕРСПЕКТИВЕ
РОМСКОГ ЈЕЗИКА У СРБИЈИ

ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА

ОДРЖАНОГ 20–21. ОКТОБРА 2016.

Примљено на VI скупу Одељења друштвених наука 1. јуна 2018. године
на основу рецензија академика *Тибора Варадија*, професора *Ранка Бугарског*,
Драгољуба Б. Ђорђевића, *Иване Вучина Симовић*, *Ане Јовановић*, *Маје Миличевић*
Петровић, *Драгана Тодоровића*, др *Сање Златановић*, др *Стане Ристић*, др
Мирјане Мирић

У р е д н и ц и

академик ТИБОР ВАРАДИ

др БИЉАНА СИКИМИЋ

Б Е О Г Р А Д 2 0 1 8

Издаје
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнеза Михаила 35

Коректура
Невена Ђурђевић

Технички уредник
Никола Стевановић

Тираж
300 примерака

Штампа
Colorgrafx, Београд

© Српска академија наука и уметности 2018

САДРЖАЈ

Предговор – Тибор Варади, Биљана Сикимић	7
Горан Башић, <i>Право на службену употребу језика националних мањина у Републици Србији – перспективе ромског</i>	13
Goran Bašić, <i>The right to official use of languages of national minorities in the Republic of Serbia – Prospects of Romani</i>	30
Баја Лукин Сaitовић, <i>Ромски језик: актуелни процеси стандардизације у Србији</i>	31
Baja Lukin Saitović, <i>Romani: Current standardization processes in Serbia</i>	44
Ljatif Demir, <i>Romski jezik u 21. stoljeću: u labirintu varijeteta ili novim putem ka (re)standardizaciji</i>	45
Ljatif Demir, <i>Romani language in 21st century: the Labyrinth of Varieties or the new road toward (re)standardization</i>	65
Marcel Courthiade, <i>Consolidating the standardization of the Rromani language – past, present, future, in respect of dialectal diversity while granting easy worldwide communication in mother tongue</i>	67
Марсел Куртијаде, <i>Консолидација стандардизације ромског језика – прошлост, садашњост, будућност уз поштовање дијалекатског диверзитета и омогућавање једноставне комуникације на матерњем језику широм света</i>	105
Хедина Тахировић-Сијерчић, <i>Могућности очувања лингвистичке виталности ромског језика</i>	111
Hedina Tahirović-Sijerčić, <i>Possibilities for preserving the Romani language vitality</i>	130

Игор Лакић, <i>Ромски језик у Црној Гори – стање и перспективе</i>	131
Igor Lakić, <i>Romani language in Montenegro – state of art and perspectives</i>	141
Вера Клопчић, <i>Положај и употреба ромског језика у систему образовања и у медијима у Словенији</i>	143
Vera Klopčič, <i>The position and use of the Romani language in the education system and in the media in Slovenia</i>	154
Јелена Филиповић, Јулијана Вучо, <i>Зашто немамо српско-ромску билингвалну наставу у школама у Србији: у прилог поимању адитивне билингвалне наставе као друштвеног капитала</i>	155
Jelena Filipović, Julijana Vučo, <i>Why don't we have Serbian-Romani bilingual education in Serbia: towards an additive bilingual education as social capital</i>	174
Masako Watabe, <i>The NooJ Approach of Automatic Language Processing as a Tool for Systematization of Rromani Grammar in Both Description and Formal Teaching</i>	175
Масако Ватабе, <i>NooJ приступ аутоматској језичкој обради као алатка за систематизацију ромске граматике у опису и формалној настави</i>	201
Свенка Савић, <i>Корпус(на) лингвистика и ромологија у Србији</i>	203
Svenka Savić, <i>Corpus Linguistics and Romology in Serbia</i>	223
Светлана Ћирковић, <i>Савремена лингвистичка истраживања ромских говора у Србији</i>	229
Svetlana Ćirković, <i>Contemporary linguistic research of Romani language in Serbia</i>	251
Љубица Ђурић, <i>Ромолошка лексикографија у Србији: стање и доступност</i>	253
Ljubica Đurić, <i>Romani lexicography in Serbia: state of the art and availability</i>	270
Рајко Ђурић, <i>Ромски модални глаголи, нека отворена питања</i>	271
Rajko Đurić, <i>Romani modal verbs – some open questions</i>	282
Биљана Сикимић, <i>О говору београдских Рома крајем 19. века: Дејвид МекРичи</i>	283
Biljana Sikimić, <i>On Belgrade Roma vernacular at the end of the 19th century: David MacRitchie</i>	308
Анамарија Сореску Маринковић, <i>Панчевачки Роми Габори: вера и језик вере</i>	309
Annemarie Sorescu-Marinković, <i>Gabori Roma of Pančevo: Faith and the language of faith</i>	326

ПРЕДГОВОР

Српска академија наука и уметности и њен Одбор за проучавање живота и обичаја Рома Одељења друштвених наука на скуповима и трибинама посвећеним Ромима редовно се баве и питањима ромског језика и језика Рома. Тако је у тематским зборницима радова, почевши од 1992. године до данас, увек било места за лингвистичке студије или студије које су се из угла других хуманистичких дисциплина на неки начин дотицале и лингвистичких тема. Зборник радова *Очување, заштита и перспективе ромског језика у Србији* – у целини је посвећен ромском језику и први је такав у издањима Одбора.

У првом објављеном зборнику Академијиног Одбора за проучавање живота и обичаја Рома *Развитак Рома у Југославији. Проблеми и тенденције* (М. Мацура, ур.) (Београд: САНУ, 1992) објављене су лингвистичке студије Марсела Куртијадеа, Јанардан Синга Патаније и Шаипа Јусуфа. У следећем по реду зборнику *Друштвене промене и положај Рома* (М. Мацура, А. Митровић, ур.) (Београд: САНУ, 1993), није било лингвистичких радова.

Зборник *Цигани/Роми у прошлости и данас* (М. Мацура, ур.) (Београд: САНУ, 2000), објавио је радове са трећег по реду ромолошког скупа, одржаног 1996. Овај зборник садржи посебно поглавље посвећено теми „Језик и образовање“, у оквиру које су и две лингвистичке студије: Трифуна Димића и Ибрахима Османија. Уводну реч за зборник написао је лингвиста Павле Ивић (стр. 5–7). Два кључна питања која ова студија покреће и сада су, после више од двадесет година, актуелна у савременој ромологији. Први став Павла Ивића тиче се стандардизације ромског језика и имплицитно указује на званичан став лингвиста у Србији крајем 20. века:

Учење стандардног ромског, који неизбежно мора садржати мноштво импровизованих речи из цивилизацијске и апстрактне сфере, стављаће

сваког појединца пред озбиљан задатак, знатно тежи од учења стандардног језика средине, који се не мора посебно савладавати, него се, пошто испуњава човеково окружење, из њега неосетно упија у човека. (...) Ромски језик је од свих језика најмање подесан за амбициозну, друштвено релевантну стандардизацију. Нема изгледа да би неки ромски стандардни језик, било општи или регионални, могао постати заједнички комуникациони медиј Рома у Европи, или у некој европској земљи. (...) Бојим се да би наметање неког ромског стандардног језика у школама могло само отежати ионако не баш једноставан процес школовања ромске деце.

Лингвистичка ромологија, бележи даље Павле Ивић, веома је захвално поље истраживања: она од истраживача захтева вансеријска знања која превазилазе оквире опште и посебне лингвистике, њој се као науци предвиђа лепа будућност. Друго питање тицало се односа дијалеката и стандарда:

Управо оне околности које отежавају његову стандардизацију чине га фасцинантним предметом лингвистичких истраживања. Када наука буде располагала подробним описима свих ромских дијалеката, то ће омогућити да се утврде њихове сличности и разлике, да се реконструишу путеви и донекле хронологија њиховог гранања. (...) једном речју, за лингвистичка проучавања језичка ситуација европских Рома остаће елдорадо.

После скоро десетогодишње паузе, следећи зборник у овом низу *Друштвене науке о Ромима у Србији* (Београд: САНУ, 2007) објављује и радове нове генерације лингвиста – Биљане Сикимић, Светлане Ћирковић и Мирјане Мандић. У још једном зборнику са скупа *Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције* (Београд: САНУ, 2012) већ у наслову се појављује „језик“ као једна од основних тема, па садржи и четири лингвистичка рада: Игора Лакића, Биљане Сикимић, Петра Радосављевића и Анамарије Сореску Маринковић, ови радови се тичу како ромског језика, тако и румунског којим говоре Бањаша. У зборнику *Прилози стратегији унапређења положаја Рома* (Т. Варади, Д. Б. Ђорђевић, Г. Башић, ур.) (Београд: САНУ и Заштитник грађана Републике Србије, 2014), рад о румунофоним Бањашима објављује Анамарија Сореску Маринковић. У зборнику *Роми Србије у XXI веку* (Т. Варади, ур.) (Београд: САНУ, 2018), могу се наћи и лингвистички радови Марсела Куртијадеа (о стандардизацији ромског језика) и Биљане Сикимић (о спорном идентитету Ковача у Санџаку).

Тек радови настали у 21. веку отварају питање изједначавања ромског језика и језика којим говоре Роми, што даље, са своје стране, отвара још једно широко дискутовано питање – ко су све Роми у Србији и које све језике говоре као свој први и други језик (будући

да постоји широко прихваћен став, како у академској заједници, тако и међу ромским активистима, да су сви Роми у Србији – двојезични). Ситуација је у пракси ипак сложенија: двојезични или вишејезични су сви Роми осим оних који су већ напустили ромски језик, било да су у питању целе заједнице или само поједине породице.

Сви ови радови, мада садрже вредне научне увиде, у целини узевши ипак не дају репрезентативну слику о стању ромског језика у Србији, нити су довољни да се може говорити о постојању ромолошке лингвистике као развијене дисциплине у Србији.

Одбор за проучавање живота и обичаја Рома САНУ покушао је да, прво организацијом међународног научног скупа „Очување, заштита и перспективе ромског језика у Србији“ у Београду 21–22. 10. 2016, и сада издавањем тематског зборника радова под истим именом, допринесе афирмацији ромологије у Србији и да представи реално стање у заштити ромског језика. На скупу је било изложено 18 радова, од којих се 15 објављује у овом зборнику.

Идеја организатора скупа била је да окупи истраживаче који би изложили своје ставове на основу актуелног пресека стања у заштити ромског језика и унапред понуђеног сета питања. Скуп је остао отворен и за теме ван задатог оквира које су као актуелне предложили сами истраживачи. Међу темама је и листа угрожених језика Унеска која класификује ромски језик у Србији као „дефинитивно угрожен“ (*definitely endangered*). У целом свету, према проценама Унеска, има око три и по милиона говорника ромског језика. Међутим, у Србији не постоје тачни научни подаци о броју говорника ромског језика, нити о стању његове социолингвистичке виталности. Не постоје ни тачни научни подаци о ромским дијалектима и локалним говорима (о броју говорника и географским ареалима). Не постоје ни тачни подаци о Ромима мигрантима и стању њиховог језика, као ни увиди у социолингвистичку ситуацију репатрираних Рома.

Организатори су желели да радови на скупу предложе основне мере заштите. Међу такве мере спадало би, на пример, снимање локалних говора и њихово мапирање, а у следећој фази постављање базе података о ромским говорима. База података би укључивала усмене и писане изворе како за све дијалекте, тако и за ромски стандард. Поставило се и питање конкретних начина обједињавања свих постојећих, већ обављених истраживања, у једну централну базу података и умрежавање истраживача. Организатори су имали у виду чињеницу да у Србији не постоји Завод за културу Рома, који би могао да буде носилац таквог посла, као и да је број компетентних истраживача веома мали. Очекивало се да скуп иницира оспособљавање тима истраживача који би могли да обаве сложене теренске задатке (дијалектолошке и социолингвистичке природе), а који би истовремено радили на другим обли-

цима очувања ромског језика, пре свега у настави. Жеља је била да се на основу радова помогне увођењу ромског језика и културе на академском нивоу у оквиру факултетских наставних планова и програма.

Још један од циљева скупа било је стицање увида у лингвистичка истраживања ромских говора у Србији и мапирање свих варијаната ромских говора уз евентуалну процену броја говорника сваког од њих. Други постављени циљ била је подршка академској настави ромског језика: успостављање консензуса око језичког стандарда, преглед постојећих искустава у настави ромског језика и препоруке за савремену методiku наставе ромског језика као матерњег и нематерњег и, посебно, српског као нематерњег језика репатрираних Рома.

Учесницима скупа биле су предложене следеће оквирне теме: Ромски говори у Србији: дијалектолошки и социолингвистички увиди, Граматички опис ромског језика, Документовање ромских говора у Србији, Лингвистичка виталност ромског језика у Србији, Језичка политика у Србији о ромском језику, Инструменти заштите ромских говора у Србији, Ромски стандардни језик у Србији, Настава ромског језика на свим образовним нивоима, Ромски као нематерњи језик и Ромски језички пејзаж (*linguistic landscape*). А како је увид у стање заштите ромског језика у земљама у региону неопходан да би се боље осветлила ситуација у Србији, на скуп су били позвани и истраживачи из Босне и Херцеговине, Мађарске, Словеније, Хрватске и Црне Горе, уз истраживаче који су омогућили увиде у европске и светске оквире заштите ромског језика.

Зборник радова је уреднички обликован према научним изазовима које су понудили сами радови. У оквиру језичке политике посебно се издвајају радови са још увек нерешеном темом стандардизације ромског језика, уз посебан преглед актуелне језичке политике са акцентом на положај ромског језика у Србији, аутора Горана Башића. Следе радови који се баве очувањем и заштитом ромског језика у земљама у региону (Игора Лакића и Вере Клопчич, донекле и прилог Хедине Тахировић Сијерчић).

Настава ромског језика била је планирана као једна од основних тема: ипак, стањем наставе ромског језика у Србији бави се само коауторски рад Јелене Филиповић и Јулијане Вучо, а студија Масако Ватабе аутоматском језичком обрадом ромске граматике и њеном применом у формалној настави.

У зборнику следи тематски блок радова који се баве анализом садашњег стања у ромолошкој лингвистици у Србији: применом корпусне лингвистике бави се студија Свенке Савић, актуелним теренским истраживањима ромског језика студија Светлане Ћирковић, а стањем у ромолошкој лексикографији студија Љубице Ђурић. Нека конкретна питања лексикографске обрађености ромских модалних

глагола проблематизује прилог Рајка Ђурића. Домену историје ромологије у Србији (са анализираним узорцима говора београдских Рома са краја 19. века) припада студија Биљане Сикимић, а прилог Анамарије Сореску Маринковић из угла антрополошке лингвистике прати феномене употребе ромског језика у литургијској пракси малих верских заједница и тиме анализира звучни ромски језички пејзаж из савремене, неспорно ефемерне перспективе.

Радови који се у коначној форми објављују у зборнику припадају следећим лингвистичким поддисциплинама: језичка политика и заштита језика, методика наставе ромског језика, историја и преглед ромолошке лингвистике у Србији као и лингвистичка антропологија. Тематски блок језичке политике почиње уводним радом Горана Башића о службеној употреби ромског језика у Србији. Неке радове прожима одјек актуелне расправе о различитим задацима ромологије као науке и као примењене дисциплине, односно разматрања о приоритету лингвистичког описа у односу на активности у раду на стандардизацији. У зборник су укључена различита, понекад међусобно супротстављена мишљења о стандардизацији и начинима стандардизације ромског језика као и посебне улоге ромске (а не само ромолошке) академске заједнице у тим процесима.

Осим ових, у савременој ромологији и иначе актуелних тема, око којих ни данас у светској академској заједници нема јединственог става, кроз радове се може сагледати и слика знатно унапредовалог стања у ромологији на некадашњем југословенском простору који, између осталог, одликује пролиферација аматерских лексикографских покушаја, употреба и (зло)употреба лексикографије. О овом феномену посебно реферишу студије Вере Клопчич, Љубице Ђурић, Рајка Ђурића, Свенке Савић, али и других аутора који се ове теме узгредно дотичу, свако на свој начин.

Већина радова у зборнику обухвата по неколико лингвистичких и сродних ромолошких тема, а аутори се често међусобно допуњавају и тематски надовезују: питањима стандардизације ромског језика, свака из свог угла, баве се студије Свенке Савић, Баје Саитовића, Љатифа Демира и Марсела Куртијадеа. Значајне предлоге за рад на корпусу дају Свенка Савић и Светлана Ћирковић. Валоризацијом преводилаштва са ромског и на ромски баве се посебно Свенка Савић и Хедина Тахировић Сијерчић.

Зборник као целина показује и то да је у Србији и у региону стасала нова генерација лингвиста ромолога, способна да се бави ромолошком лингвистиком као универзалном научном дисциплином, која, и када се бави анализом локалног, мора уважавати достигнућа светске науке.

Академик Тибор Варади и др Биљана Сикимић

РОМОЛОШКА ЛЕКСИКОГРАФИЈА У СРБИЈИ: СТАЊЕ И ДОСТУПНОСТ*

Љубица Ђурић**

А п с т р а к т. – Први проблем у оцењивању стања ромолошке лексикографије у Србији и земљама бивше Југославије јесте управо термин „ромски”. Ромски језик на овом подручју дијалекатски је веома разуђен, а стандард у односу на који би се одредио ниво „дијалектности” неке лексикографске одреднице или лексеме тек је недавно установљен (али остаје отворено питање његове примене). У овом прилогу акценат је на речницима гурбетског дијалекта (који су доминантни), мада сами аутори речника нису увек сасвим прецизни у дефинисању по том питању, што је последица њихове жеље да баш њихов речник буде основа за стандардизацију ромског језика, барем у њиховим земљама. Аутори речника и имплицитно предлажу стандард својим правописним решењима (избор писма) или бележењем рестрикција којима подлежу одређене речи у речнику (праћење језичког раслојавања). Када је у питању прилагођеност наставницима и ученицима ромског, речници се разликују у степену обраде одредница: фонолошке (да ли акцентују реч или не; колико изговорних варијаната наводе), морфолошке (које облике речи наводе), лексиколошке (које нивое језичког раслојавања прате; да ли су дати примери употребе) и др. Прегледом актуелних речника ромског доступних у Србији, објављених у Србији или у суседним земљама пре стандардизације, и указивањем на досадашње стање ромолошке лексикографије, у раду се даје предлог за израду још потпунијих, обухватнијих и исцрпнијих речника ромског језика, што би било корисно како у настави, тако и у научном раду. Ту посебно истичемо могућности које дају електронски речници.

Кључне речи: речник, мањински језик, ромски језик, стандардизација

---

* Овај рад настао је у оквиру пројекта „Језик, фолклор и миграције на Балкану” бр. 178010 који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

** Филолошки факултет, Београд, асистент

Речници коришћени у овом истраживању јесу двојезични и углавном двосмерни речници ромско-српског, односно хрватског и бошњачког језика (дакле, језика насталих од бившег српскохрватског језика).¹ То су, поређани по години објављивања:

- Uhlik, Rade. *Srpskohrvatsko-romsko-engleski rječnik // Romengo alavari*. Sarajevo: Svjetlost, 1983.
- Kajtazi, Veljko. *Romano-kroacijako thaj Kroacijako-romano alavari // Romsko-hrvatski i hrvatsko romski rječnik*. Zagreb: Odjek za orijentalistiku Hrvatskoga filološkog društva i „Kali Sara”, Udruga za promicanje obrazovanja Roma u Republici Hrvatskoj, 2008.
- Tahirović Sijerčić, Hedina. *Bosansko-romski i romsko-bosanski rječnik // Bosnaki-Rromani thaj Rromani-Bosnaki alavari*. Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, 2010.
- Haliti, Bajram. *Srpsko-romski rečnik: sa gramatikom i pravopisnim savetnikom*. [saradnici Višnja Minčev, Marko Bundalo]. Novi Sad: Prometej, 2011.
- Haliti, Bajram. *Srpsko-romsko-engleski rečnik sa gramatikom*. Beograd: Beoknjiga, 2012.
- Krasnići, Alija. *Anghuno rromano-srbikano, srbikano-rromano alavari / Prvi romsko-srpski, srpsko-romski rečnik*. Kraljevo: Librocompany, Subotica: Amaro drom – Naš put, 2012.

Осврнућемо се кратко и на следеће разговорнике:

- Jovanović, Zoran. *Da li znaš romski? Džanes rromane? Do you speak Romany? Srpsko-romsko-engleski razgovornik*. Beograd: S. Mašić, 2000.
- Haliti, Bajram. *Romski sa izgovorom: preko 4000 reči i izraza*. Beograd: Nolit, 2008.
- Haliti, Bajram. *Rromani čhib e vakeripnača: 4000 lafora em svatora // Romski sa izgovorom: više od 4000 riječi i izraza*. Zagreb: Udruga Romski putevi, 2012.

Постоји још неколико речника који нису ушли у истраживање зато што нам нису били доступни: речник Радета Ухлика из 1947. године наводи се у фонду Народне библиотеке Србије (Uhlik 1947), али га за практичну употребу заправо нема (изгледа да расположиви примерак постоји само у Новом Саду, и евентуално на Филолошком факултету у Београду). Нови Црногорско-ромски речник не наводи се у доступним библиотечким фондовима (Demir/Durmiš/Demir 2016).

¹ У раду се нећемо бавити дијахроном димензијом, односно самим почецима ромолошке лексикографије у Србији. За исцрпну анализу ове теме, видети Сикимић 2017.

Постоје још и речници који се наводе у базама података, али их нема у фондовима јер су у тренутку писања овог рада били још у штампи: то су допуна *Првом ромско-српском српско-ромском речнику* Алије Краснићија (Krasnići 2015), затим специјализовани речник страних речи Алије Краснићија (Krasnići 2015a), и један, условно речено дијалекатски речник, то јест речник бугурцијској дијалекта с граматиком Џевата Шабанија (Šabani 2015). Речник религијских термина Владимира Ж. Јовановића (Јовановић 2001) нисмо укључили у анализу зато што је у питању веома кратак, специјализован тематски речник, као што нису узимане у обзир ни постојеће аматерски прикупљене збирке ромских речи (глосари) расуте по бројним различитим етнографским и сличним изворима.

КОМЕ ЈЕ РЕЧНИК НАМЕЊЕН?

Када су речници мањинског језика, угроженог језика или дијалекта у питању, прво питање које се поставља јесте коме је тај речник намењен, и шта се њиме жели постићи. Речници су обично, заправо, намењени обученим професионалцима, а то су истраживачи, предавачи, изучаваоци језика (Lew 2015: 234–235), или особама које имају барем неко језичко образовање (Pawlak 2008: 451), док за заједницу имају симболичан значај.

По речима ауторâ у предговору, у овом раду анализирани речници намењени су члановима ромске заједнице, истраживачима, предавачима, преводиоцима, ученицима ромског језика; Ромима који желе да уче српски језик – такав коментар налазимо код Краснићија (Krasnići 2012: 456, 458, 460); професијама које су својим радом везане за Роме, социјални, просветни, административни радници, као и политичари (Јовановић 2000: 10). Раде Ухлик у свом, идеолошки ипак обојеном коментару, наводи да је његов речник намењен „našem prosečnom čoveku da bi zadovoljio svoje interesovanje za lepi jezik naših simpatičnih sugrađana” (Uhlik 1983: 11).

Значај речника за ромску заједницу је двострук: с једне стране, израда речника доприноси укључивању ромског језика у наставу, и саставни је део стандардизације, а с друге, речник има симболичну вредност за заједницу, јер постојање речника потврђује постојање језика (Ogilvie 2011: 393; Lichtenberk 2003: 391). Тако и Голуб Јашовић у предговору српско-ромском делу речника Алије Краснићија каже да је „objavljivanje knjiga ove vrste praznik za svaki narod i značajan datum za njegovu kulturu” (Krasnići 2012: 458). Међутим, још један битан разлог зашто се овакви речници уопште пишу, поред стандардизације и укључивања ромског језика у образовни систем, јесте *очување*.

Кајтази (2008: 9) у свом предговору наводи „изумирање” ромског језика као један од битних мотива за израду речника. И код других састављача се може прочитати бојазан да ће ромски језик нестати: тако код Хедине Тахировић Сијерчић стоји „Ukoliko nam izumre jezik, izumrijeće i naš narod” (2010: 7). Речник може користити заједници и за ревитализацију језика, ако до такве потребе дође, а не само као симболична потврда постојања језика (Ogilvie 2011: 392). Наравно, речници мањинских или угрожених језика сами по себи имају велики значај и за истраживаче.

Иако би требало да служе путницима за споразумевање у страниј земљи, и разговорници мањинских језика или дијалеката, попут речника, имају симболичну вредност за заједницу, а пишу се, између осталог, и зарад очувања и стандардизације, бар када је у питању ромски језик. У свом предговору Јовановићевом разговорнику Јован Ђирилов је по том питању сасвим јасан: „Svaka zabeležena varijanta nekog od romskih narečja, približava romski jezik cilju standardizacije, a to znači formiranju zajedničkog jezika svih Roma. Ova knjiga, u krajnjoj liniji, takođe služi tom cilju” (Jovanović 2000: 13).

На питање коме је речник намењен може нам одговорити и *смер* речника. Ако су чешћи речници од ромског ка већинском језику, онда би нам то указивало на то да су ти речници преваходно намењени говорницима већинског језика (Lichtenberk 2003: 399). Међутим, од ових шест речника, једносмерни су увек усмерени од већинског ка ромском језику – не постоји ромско-српски (или хрватски, босански) речник, а да није инкорпориран у двосмерни речник. То би указивало на чињеницу да су речници, ипак, намењени говорницима ромског. Два су речника тројезична: речник Радета Ухлика из 1983, и речник Бајрама Халитија из 2012. Израду тројезичног српско-ромско-енглеског речника Халити у уводу објашњава жељом за просвећивањем Рома и побољшавањем квалитета њиховог живота; он каже да је речник намењен Ромима, да би могли да учествују у међународној комуникацији, да би могли да користе интернет и тако уче о својој култури, и да би могли да напредују у служби (Haliti 2012: 20). Код Ухлика се никакав посебан разлог за укључење енглеског језика не наводи, али то можда и не треба да изненађује с обзиром на то да се на више места напомиње да је циљана публика „просечни грађанин”.

ШТА ЈЕ РОМСКИ?

Прва ствар која привлачи пажњу када узмемо речник у руке, или када претражујемо каталог, јесте наслов. У свим насловима срећемо реч „ромски”. Међутим, ромски језик у Србији је дијалекатски и

локално веома разуђен, а стандард је тек недавно установљен. Такође, називи ромских заједница (интерни, екстерни) не морају се поклапати са називима варијетета којим те заједнице говоре. Нити исти назив двеју ромских заједница гарантује да је у питању исти говор, нити обрнуто – две ромске заједнице могу имати различите називе а говорити истим, или барем веома сличним варијететом.

Свих ових шест речника ромског су заправо речници гурбетског дијалекта, или је, у случају да се даје више варијанти, гурбетски дијалекат основни дијалекат речника, иако се то не каже увек експлицитно. Радије се користе нека географска одређења, као што је „ромски говори у Србији”, „у Хрватској”, „у Босни и Херцеговини”. Ухлик полази од, како каже, „гурбетског говора српских Рома”, а Кајтази од „ромских говора у Хрватској”. Само се у ова два речника срећу варијанте из других говора. Нажалост, код Ухлика оне нису обележене одговарајућом скраћеницом, већ је само у предговору речено да се наводи „Najpre srpskohrvatska reč, zatim prevod (jedan ili više njih) na gurbetskom. Posle toga ima i prevod na matičnom vlaškoromskom, zatim prevod na tursko ili grčkoromskom, a ređe i na šatrovačkom. Na kraju stoji prevod na engleskom” (11). Џилијат-Смит исту ситуацију описује у свом приказу првог издања Ухликовог речника из 1947. године (Gilliat-Smith 1948: 144), што као лексикографски недостатак помињу касније и Норберт Борецки и Биргит Игла (Boretzky/Igla 1994: IX). Код Кајтазија се полази од хрватског гурбетског (који припада влашким говорима), што је често пропраћено арлијским, и то се увек обележава скраћеницом *арл.* Такође, у овом речнику наилазимо и на скраћенице *дијал.* и *рег.:* прва се користи да обележи речи које нису ни из гурбетског ни из арлијског, а често ни из Хрватске, друга за речи које се користе само у неким крајевима. Треба напоменути да постоји и скраћеница *гурб.* којом се обележавају локализми, односно речи које се користе само у неким, мањим групацијама гурбетских говора. Овај избор и дистрибуција скраћеница имплицитно успоставља дистинкцију стандардно – дијалекатско.

Код преостала три аутора полазно ромско наречје је такође гурбетско – код Хедине Тахировић Сијерчић реч је о гурбетским говорима са територије Босне и Херцеговине. Бајрам Халити није експлицитан по питању тога који говор узима за основу свог речника: он пише да се „rečnik bazira na centralnom pravopisu Roma koga sačinjavaju tri dijalekta: gurbetski, kalderaški i arlijski” (2011, 23), и помиње „ромски језик с Балкана”, мада је прегледом јасно да је у питању гурбетски. Халити, иначе, у српском издању разговорника из 2008. године помиње уопштено гурбетски као најраспрострањенији ромски дијалекат у Србији, позивајући се притом на Радета Ухлика, док ће у хрватском издању из 2011. године Ухликово име заменити именом ромолога

Георгеа Сарауа, а представљени говор назвати „балкански ромски”. Такође, у списку скраћеница у овом речнику постоји *дијал.*, али се чини да је у речнику нема, или је толико ретка да је потребно прегледати речник веома детаљно да би се нашла; притом, није јасно на шта би се односила, јер није јасно шта је за аутора стандардни језик од кога полази, а шта би, дистинктивно, био дијалекат. Може се претпоставити да овакав Халитијев лексикографски став проистиче из отворено изражене жеље да његов речник буде основа за стандардизацију ромског. Код Краснићија је полазни дијалекат опет гурбетски, јер је то и говор самог аутора, с тим да је он, по сопственим речима, речник допунио речима из других дијалеката, најпре арлијског, „zato što sam ih smatrao romskim rečima” (Krasnići 2012: 455). Те речи, међутим, нису посебно обележене. Јовановић је у свом разговорнику потпуно јасан: ради се о ауторовом сопственом говору, дијалекту сремског села Нови Карловци, који аутор одређује као варијанту гурбетског. Аутор признаје варијантност ромског „Na primer, mi za prozor kažemo *pendžara*, а Banačani kažu *feljastrin*. Mi kažemo *vile*, а oni kažu *furka*; mi kažemo *deka*, а oni kažu *colo*.” (Jovanović 2000: 23–24).

Проблем одабира неутралне варијанте, ипак, не спада у проблеме које аутори речника нису уочили: Кајтази и сам, у уводу, истиче то као један од проблема у изради речника: „Pri prikupljanju građe za ovaj rječnik najteže je bilo odabrati vodeći oblik romske riječi koja među različitim romskim skupinama drugačije glasi” (Kažtazi 2008: 10). Третман варијаната може открити оно што аутор речника често не жели експлицитно да напише. Варијанте – дијалекатске, фонемске – једне речи могу се дати под истом одредницом или као различите одреднице, са упућивањем или без упућивања. Код Кајтазија наилазимо на оба приступа. На пример, под одредницом **dive** („дан”), обележеном и скраћеницом *арл.*, наилазимо и на варијанту **dives**, обележену скраћеницом *дијал. рег.* Не постоји посебна одредница **dives**. Али, срећемо и случај када се две варијанте уносе као одвојене одреднице, без упућивања: речи **devlesko** и **devlehko** („божји”), која је пропраћена скраћеницом *бос. гурб.*, унете су као посебне одреднице, а упућивања између њих нема. Принцип којим се аутор водио у одлуци које лексеме треба навести под једном одредницом, а које као две са или без упућивања није сасвим јасан. Ово није карактеристика само Кајтазијевог речника. Код Хедине Тахировић Сијерчић такође наилазимо на две варијанте исте речи као посебне одреднице, без упућивања, а често и са знатном разликом у обимности речничког чланка, на пример:

zoralipe (nm) snaga

zuralipe (nm) čvrstina, izdržljivost, jačina, moć, sila, snaga: *E zuralipesa lija mrni phuv* – Silom je uzeo moju zemlju.

У првој одредници дат је само босански еквивалент, док је у другој дато неколико синонима на босанском, и пример употребе. Халити (2011) уопште не наводи варијанте, док Краснићи даје, али под једном одредницом, на пример: **dž(d)av** („идем“). Корисник речника се може с пуним правом запитати зашто се даје предност једној варијанти над другом: зашто пре **džav** него **đav**? У свим наведеним случајевима, давање предности једној варијанти над другом, које се огледа у одвајању одредница, обележавању једне одреднице скраћеницама попут *дијал.*, *арл.* и сл., упућивању или одсуству упућивања између одредница, као и у обимности речничког чланка, указује на ауторово осећање дијалекатске маркираности неке варијанте, и имплицитно одваја стандардно од нестандардног, дијалекатског.

Пример доброг решења овог проблема, по нашем мишљењу, био би речник ромског језика Борецког и Игле:² они у предговору кажу да су се трудили да укључе све дијалекатске варијанте неке лексеме (Boretzky/Igla 1994: IX–X), а између варијаната постоји упућивање, и то од палатализоване ка непалатализованој, тј. од „више” промењене ка „мање” промењеној форми, по етимолошком принципу. Тако **mačhi**, **machi** упућују на **makh**, па се у загради под овом одредницом додају и варијанте које су упутиле на њу. Оваквим лексикографским поступком добија се сасвим другачија слика ромског језика на тлу некадашње Југославије будући да су носиоци одреднице најчешће арлијске и калдерарске потврде као етимолошки старије, а да су гурбетске наведене у оквиру саме одреднице међу варијантама.

СТЕПЕН ОБРАДЕ ОДРЕДНИЦА

У идеалном речнику, свака одредница треба да садржи следеће типове информација: **морфолошку** (врста речи, морфолошке карактеристике), **семантичку** – дефиницију, или еквивалент на другом језику, ако је речник двојезичан; **ортографску**, коју има по сили ствари, али која поставља посебан проблем када су у питању језици који немају јединствен стандард; **фонолошку** – треба да садржи транскрипцију, пожељно на интернационалном фонетском алфabetу. На **лексиколошком** нивоу, треба навести типичне **контексте употребе (колокације, изразе)** – што подразумева типичне употребе, **примере** (у једном истраживању електронских речника, примећено је да преводиоци, после поузданости речника, највише цене примере употребе, Lew 2015: 238), као и **значењске и друге везе** у које дата одредница

² Овај речник није укључен у ову лексикографску анализу будући да је, с једне стране, и физички недоступан потенцијалним корисницима у Србији, а са друге у питању је ромско–немачко–енглески речник.

улази с другим одредницама (синонимија, антонимија, хомонимија). Посебно, потребно је уврстити **дијасистемску информацију** (информација која указује на то да се дата одредница на неки начин разликује од главног дела одредница у речнику, и да употреба те одреднице стога подлеже неким рестрикцијама).

На нивоу **морфолошке обраде**, оно што се може замерити свим речницима осим Кајтазијевом јесте навођење глагола само у 1. или 3. л. јд. презента, иако се у ромском језику основа за претерит не изводи из презентске основе. Ромске именице наведене су у номинативу јединине, понекад се наводи и номинатив множине. Што се придева тиче, Ухлик, Кајтази и Тахировић Сијерчић наводе их у мушком роду у јединини, Халити у загради даје и женски род и множину. Краснићи даје оба рода и множину, али као посебне одреднице.

У погледу **семантичке информације** испитивани речници понашају се очекивано: за сваку одредницу дат је еквивалент на циљном језику, каткад дефиниција. Међутим, у Халитијевом речнику неких речи нема: на пример, српске речи које почињу на *про-* (нпр. *прозор*) нису унете у речник. Недостатак речи није мана само овог речника: само овлашно поређење с било којим двојезичним речником показује да у Краснићијевом речнику недостају: *сноп, сносити, снужден, соба, сок, сој, сом, спадати, спас, спаковати...* Притом, Краснићи даје предложно-падежне конструкције као посебне одреднице, што није уобичајена лексикографска пракса (уп. нпр. с. 642, и даље, одреднице **od blizine** – *pašimastar*, **od bliženja** – *pašarimastar*, **od bogatstva** – *barvaljimastar* итд.). Код Тахировић Сијерчић, такође, наилазимо на читаве реченице као одреднице (**ne boj se** – *ma dara*, **ne mogu** – *nashti, našti*, **neraspoločena sam**, *naj sem manca, shuklo sem, šuklo sem (v)*), као и код Ухлика (**ne boj se** – *ma dara! ma traša!*, **ne daj** – *mand!*, **ne da mi se** – *ni del-pe mae*). Глаголи у одричном облику се иначе не наводе као посебне одреднице, осим код Краснићија (уп. нпр. с. 293–305 у ромско-српском делу: **ni ačhadol prez.** – *ne zadržava se*, **ni ačhavav ma** – *ne gasiti se, -im se*, итд. и с. 603–616 у српско-ромском делу речника: **ne bere prez.** – *ni ć(k)ido(e)l prez. ne bere se povrat* – *ni ć(k)ido(e)l prez. pe(j)* итд.).

Понеке одреднице су енциклопедијског карактера, што није карактеристично за двојезичне речнике, али јесте често у аматерским речницима попут ових (Barbato 2004: 432): тако се код Халитија под одредницом **гладијатор** објашњава ко су били гладијатори, с кратким историјатом, па се затим даје превод на ромски.

Ортографска решења условљена су корпусом на основу кога је речник израђен. Речници који презентују стандардне језике засновани су пре свега на корпусима писаних текстова, које, са своје стране, углавном чине књижевна и некњижевна стручна дела. Говорни језик у њима обично има скромнију улогу, а одреднице из говорног језика

често су засноване на ексцерпцији позоришних комада, филмских сценарија, превода филмова, и слично. За разлику од аутора речника стандардних језика, аутори ромских речника у првом реду су се користили говорним језиком – било сопственим, било језиком других Рома: тако Ухлик каже да је „građa za ovaj rečnik često uhvaćena direktno iz usta nepoverljivih kazivača čergaša...” (Uhlik 1983: 11); Кајтази, који је бирао речи и по њиховој фреквенцији, „nastojao sam što više konzultirati s искусним i starijim osobama s bogatim životnim iskustvom. One su mi dale dragocjene podatke o nekim zaboravljenim ili rjeđe rabljenim riječima i izrazima”; такође помиње и „temeljito životno iskustvo mnogih priznatih Roma” (Kažtazi 2008: 10). Халити и Краснићи наглашавају да су се користили и речницима, енциклопедијама, лексиконима – мада не речницима ромског, већ српским, као што је *Речник Матице српске* или *Речник страних речи и израза* Милана Вујаклије, или разни правописни речници, а Краснићи још напомиње и ексцерпцију текстова објављених на ромском. Код речника Хедине Тахировић Сијерчић наилазимо на једну иновацију: она се такође служила речницима, али речником ромског Радета Ухлика, затим књигама Рајка Ђурића и Роналда Лија, али и електронском преписком Рома широм света. Овакав корпус условио је и избор писма у овом речнику: Тахировић Сијерчић користи енглеску ортографију каква се користи у електронској комуникацији, „sa dodatnom varijantom romskog pisma koje se koristi u BiH kao i u zemljama ex-Jugoslavije” (Tahirović Sijerčić 2010: 6). На пример: **nepresušan**, **bishuchardo**, **bišučardo**. Наравно, проблем који ту настаје јесте то што се онда исте графеме користе за различите фонеме: тако се *ch* користи да означи *č*, *ć*, *ch*, *čh*. Одреднице су уазбучене на основу енглеске графиције, а затим се даје преводна латинична варијанта, на пример: **zhamba**, **žamba** (nf) *žaba*. Овакав избор, осим корпусом, још је условљен и идејом да је овај начин писања подједнако разумљив за Роме који живе у различитим крајевима света. Та жеља за разумљивошћу жељеној публици присутна је и у другим речницима. Осим корпуса, оно што има утицаја на избор писма јесте и стандардни језик с којим је ромски у контакту на одређеној територији (cf. Фридман 1999, према Сореску-Маринковић 2012: „постоји онолико система за транскрипцију ромског колико и стандардних језика с којима је ромски у контакту”). Ухлик и Кајтази своје речнике пишу српскохрватском латиницом, уз додатак слова *χ* и *ϛ* (које се у неким речницима пише као *rr*), и код Кајтазија још имамо слово *î* (изговара се као румунско *î*). Кајтази експлицитно одбацује интернационално ромско писмо због жеље да његов речник буде разумљив за оне Роме који живе у Хрватској. Код Краснићија је ситуација слична: користи се српскохрватска латиница, с додатком за исте гласове, само овог пута писане *hh*, *rr*. Халити, пак, у речнику претен-

дује да користи стандардизовано ромско писмо (које има 33 базичне графеме, три постпозиционе графеме, три „специфична балканска вокала” и посебним дијакритицима маркиране дифтонге), оно које је предложио Марсел Куртијаде, али није доследан у његовој примени: у граматичкој реч „нож” пише **čhuri**, а у речнику **čhuri**; затим, у делу о правопису се наводе слова ромског алфабета, у којима нема знакова *č*, *ž*, а онда се, у набрајању правила за писање великог слова, даје пример *Parižanin* – *Parižano*.

И друга правописна решења су под утицајем контактнoг језика. На пример, спојено или одвојено писање префикса *mai* (румунски) тј. *po* (бугарски, а тако је и у неким српским дијалектима) у компарацији придева. Иако, рецимо, код Тахировић Сијерчић имамо додаток уз речник у виду граматике, где се као правило наводи спојено писање (као у српском), у речнику наилазимо и на спојено и на одвојено писање (као у румунском и бугарском): **najbolji** – *maj feder, majfeder, maj lache, maj lače, majlache, majlače* (adj); **najmanji** – *majcikno* (adj); **najveći** *maj bareder* (adj). Ни код Ухлика не постоји доследност: **najgori** – *najhelede, bezeveder, najjači* – *naj kar, najmanje* – *maj tele, maj zala, najveći* – *maj bareder, maj baro, najbaro*, али у предговору аутор пише „*majamalikane*”, „*majbahtale*”. За разлику од осталих аутора, посебно Краснићија, Кајтази компаративе и суперлативе не наводи као посебне одреднице, али у граматичкој која прати речник Никола Рашић као правило наводи префикс *mai* у влашким говорима, *po* у говорима који су у контакту с македонским (Кајтази 2008: 366).

Фонолошка информација. Штета је што ни у једном речнику одреднице нису акцентоване, што је проблем за оне који желе да науче ромски, за истраживаче ромског језика или оне који ће ромски језик стандардизовати. У разговорницима, међутим, иако акцента нема, упутства за наглашавање су дата, што је разумљиво с обзиром на то да се очекује да корисници разговорника заправо изговоре нешто на ромском. Тако Јовановић напомиње да је акценат под утицајем српског језика, и да је стога на првом слогу у двосложним а на другом у тросложним речима; Халити, пак, каже само да је акценат најчешће на првом слогу.

Такође, ниједан речник не даје фонемску транскрипцију, што можда није толико проблематично за говорнике српског, хрватског или бошњачког језика, али јесте ако се жели да речник буде употребљив и ван граница бивше Југославије, како за Роме, тако и за оне који уче ромски. Фонемска транскрипција увек је пожељна у речнику страног језика, чак и онда када постоји могућност за прилагање аудио-снимка, зато што је наша перцепција гласова страног језика увек обожена нашом навиком на гласове из сопственог језика.

На нивоу **лексиколошке обраде**, оно што може бити проблематично јесте одсуство примера употребе. Примере налазимо једино

код Тахировић Сијерчић, али спорадично: нпр. **zumavel** (v) *iskušava, rokušava, proba* : *Zumavav te cherav plachinta, numaj na dzal mande pe va* – Pokušavam da napravim pitu ali mi ne ide od ruke (ne uspijevam).

Колокације (уобичајени спојеви речи) се у речницима ретко наводе, осим ако нису толико устаљене да су постале идиоматски изрази. Колокације се обично наводе под једном од одредница које их чине, никад као посебне, двочлане одреднице. Такав приступ постоји код Кајтазија; у осталим речницима, међутим, можемо наићи на колокације као посебне одреднице. У неким речницима је то ретко (код Халитија у оба речника), док је у осталима чешће. Код Ухлика се срећу двочлани термини (**divlja ruža, kupina** – *grugo*, **divlja loza** – *divjo draxhalin*, **divlja jagoda** – *хогаҳани тигиса*, итд.), али у речнику Хедине Тахировић Сијерчић наилазимо на одреднице **najcrnja bijeda**, *maj kali chorimata, maj kali čorimata* (nf) ; **neprospavana noć**, *bisovardi gach, bisovardi rać* (adj). Већ смо поменули да се каткад и читаве реченице наводе као одреднице.

Ни у једном речнику нису назначене значењске и друге везе (синонимија, хомонимија, антонимија) између одредница које нису морфолошки повезане. Код Ухлика наилазимо на синонимне одреднице **policajac, milicajac, žandar**, без упућивања. У српско-ромском делу Краснићијевог речника, ако постоји више ромских синонима за један појам у српском, то се наводи у одвојеним одредницама, што није уобичајено решење у лексикографској пракси:

Biser m –ri mn kljej m -ja pl (klej ind.)

Biser m –ri mn mariklo m -le pl (marikli f ind.)

Biser m –ri mn merikli f -le pl (ind)

И обрнуто: у ромско-српском делу, ако постоји више српских синонима за један појам у ромском, то се наводи у одвојеним одредницама:

inzutno m –ni f –ne pl prostrilac m -iteljka ž -ioci mn

inzutno m –ni f –ne pl protezalac m -ateljka ž -aoci mn

Аутор, притом, неретко као еквиваленте наводи облике који не припадају српском стандарду, као што се види у овом примеру.

Исти неуобичајен избор срећемо, мада доста ређе, и у речнику Хедине Тахировић Сијерчић:

prehlada, *trohnipe* (nm)

prehlada, *tronalipe* (nm)

Третман полисемије у изучаваним речницима није увек задовољавајући. Код Халитија не постоји доследност: с једне стране, за одредницу **glava** пише само превод на ромски (чак и без скраћенице *анат.*, каква постоји код одреднице **penis**), иако је познато да је ова именица изразито полисемична у српском; с друге стране, неке речи су, на основу различитих ромских еквивалената, разложене на више одредница, иако су у српском полисемичне: **jad** (beda) m. bibaxt f, *óorrinata* f., и **jad** (tuga) m. kalo pharipen (dukh). Код Ухлика је ова појава разлагања полисемичних речи у одвојене одреднице много мање присутна, али се срећу примери: **kupina** (grm), **kupina** (plod). Хедина Тахировић Сијерчић и Кајтази у овом питању следе устаљену речничку праксу: полисемија се третира у једној одредници, а хомонимија у различитим.

Значењске релације између одредница које јесу морфолошки повезане – односно између мотивне и мотивисане речи (као што су деминутиви, аугментативи, речи изведене моционим суфиксима итд.) – најчешће се не наводе. На пример, у свим речницима је деминутив наведен без упућивања на мотивну одредницу из које је изведен. То можда и не треба да изненађује, јер такву праксу срећемо и у другим двојезичним речницима, док је упућивање између мотивисане и мотивне одреднице пре карактеристика једнојезичних речника.

Још један битан аспект сваког од анализираних речника јесте дијасистемска информација, која је оличена у скраћеницама, а указује на то које све врсте раслојавања речник приказује, односно, каквим рестрикцијама подлежу речи у речнику. Те рестрикције могу бити географске – дијалектизам, регионализам, локализам; временске – савремена реч спрам архаизама и неологизама; националне – изворна реч или позајмљеница; рестрикције могу бити везане за средство изражавања – писани или разговорни језик; социокултурне – да ли је у питању вулгарна или жаргонска реч; могу бити везане за учесталост употребе; могу бити евалуативне – да ли је нешто еуфемизам или пејоратив; могу одредити колико је нека реч специјализована за одређени домен – музика, војска, неки занат, и тако даље.

Испитани речници разликују се по степену обраде одредница. Код Ухлика постоје неке скраћенице – *augm.*, *sint.*, *zapov.*, *colloq.* – које, међутим, нису употребљене доследно, и нема легенде, те понекад није јасно шта скраћеница значи. Обрнут је проблем када постоји легенда, а скраћенице не срећемо у речнику. Код Кајтазија, на пример, постоји скраћеница *разг.* али се у речнику не налази (тест реч: **klinac** m siknorro m). У Халитијевом речнику не прави се дистинкција између припадности речи одређеном регистру и одређеном домену. Реч може бити везана за неки домен, али не мора бити специјализована за њега (на пример, реч „кормило” је везана за наутику, али није део искључиво наутичког жаргона). Разлику није увек лако напра-

вити, нпр. **Titan** (mit) m – Titano (mit). Краснићи наводи скраћенице: *augm.* и *dem.*, затим регистре/жаргоне: *vojn.* (војска), *poetik.* (песнички), дијалекте: *kos. gurb.* (косовски гурбетски), језике: *srb.* (srbikane), *sskr.* (sanskrito), *ind.* (indijako). Осим скраћенице *ind.*, осталих скраћеница нема, или их има толико мало да би било потребно речник прегледати изузетно темељно да би се пронашле. У речнику Хедине Тахировић Сијерчић обележена је само врста речи, и понекад падеж, уколико за тим има потребе. Постоји и скраћеница *dim* (деминутив).

За ауторе ових речника као важно показало се питање позајмљеница. Као што смо нагостили раније, питање позајмљеница јесте питање раслојавања лексикона на основу етимолошког параметра: речи се разликују по томе да ли су изворне, прилагођене позајмљенице, или неприлагођене позајмљенице. Испитани речници углавном избегавају позајмљенице. У предговорима се као прилагођене позајмљенице, тј. као ромске речи, признају речи персијског, турског, јерменског, грчког, румунског, словенског порекла, и те се речи наводе у речнику (код Ухлика и Кајтазија нису посебно обележене, што Кајтази објашњава типом самог речника, који није етимолошки). По сопственим речима, Хедина Тахировић Сијерчић у свој речник увршћује интернационализме које користе Роми или ромски медији, у недостатку изворне ромске речи (нпр. *doktor, socijalno, muzika*). Краснићи експлицира у свом предговору да је стране речи морао да избаци, али ће их објавити касније. Међутим, није јасан статус речи које бисмо могли назвати рецентним позајмљеницама. Ухлик, говорећи о утицајима које је ромски језик претрпео, даје пример: *Teško svakone mačkaće te odvikni-pe e maukohtar* („Тешко је свакој мачки да се одвикне од маукања”), али се у речнику, под одредницом **mačka**, под ромским еквивалентом српска позајмљеница не наводи. На теренском истраживању у Вајској (мај 2016), тим Балканолошког института САНУ питао је информаторе како се каже „облак”, и одговор је био *oblako*. Да ли би реч *oblako* требало навести у речнику ромског језика? Како решити статус оних речи које се појављују као резултат језичког контакта? У предговору свом речнику у који су позајмљенице делимично ушле, Борецки и Игла признају да нема никаквог разговора на ромском без великог броја српскохрватских речи (Boretzky/Igla 1994: X) те да су за разумевање савременог ромског потребна два речника: речник ромског језика и речник контактеног језика (у нашем случају – речник српског језика). Ако се позајмљенице избацују из речника, можемо поставити питање да ли је речник пред нама онда речник ромског језика – шта год тај ромски језик подразумевао – или речник изворних речи ромског језика (в. о овом питању и Lichtenberk 2003).

Блиско овоме јесте питање временске диференцијације речи, конкретније, неологизама. Само два аутора помињу и неологизме у

својим речницима: Кајтази и Халити. Међутим, док их Халити не обележава, Кајтази употребљава скраћеницу *neol.*, и напомиње да су у питању речи које је сам сковао. Он помиње такође и неоиндизме, речи преузете из хиндија, урдуа, панџапског, раџастанског или неког другог новоиндијског језика. Краснићи, као ни остали аутори, не спомиње неологизме нити их посебно обележава, али на основу српских речи, како у српско-ромском тако и ромско-српском делу речника, може се наслутити да их има: наилазимо на одреднице **majpašunipe** – *najbližost*, **debeljstvo** – *thuljipe* (постоји и одредница **debljina** – *thuljipe*), а такође и на читав низ сложеница које српски стандард не познаје: **devetozubost**, **devetokrillnost**, итд. (постоје и са осталим бројевима), или **debelokožost**, **debelolistnost**, **debelokončanost**, **debeloguzost**... Чини се да ово није ретка појава када су ромски речници у питању: Борецки и Игла претпостављају да је Ухлик у свој речник из 1947, поред изведеница и идиосинкретизама који се ретко користе, унео и неке речи које је сам измислио (Boretzky/Igla 1994, IX–X).

С обзиром на често одсуство информације о социокултурном раслојавању лексикона, поставља се питање колико су ови речници заиста корисни ученицима ромског, предавачима, и, на крају, онима који ће ромски језик стандардизовати. Узмимо као пример опсцену лексику. Код Краснићија налазимо на следеће одреднице:

ромско-српски: **mind** f (mindž ind.) (*vulg*) vagina ž (*vulg*)
српско-ромски: **penis** m -si mn kar m -re pl *vulg* (kar ind.)

А код Халитија (2011):

српско-ромски: **penis** (anat.) m – kar (anat.)

Иста реч обележена је другачијом скраћеницом у два ромска речника. На који се речник корисник може ослонити? Краснићи обележава српски еквивалент „вагина” као вулгаран. Међутим, говорници српског знају да то није тако. Халити ромски еквивалент *kar* обележава само као реч која припада анатомском домену – што не делује поуздано, с обзиром на то да је давно устаљена пракса, барем у језицима Европе, да се за одређене делове тела користе латински називи, док се изворни називи сматрају непристојним.

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА: МОГУЋНОСТ ИЗРАДЕ ЕЛЕКТРОНСКОГ РЕЧНИКА

Указивањем на неке недостатке ромолошке лексикографије у Србији заправо желимо да дамо предлог за израду потпунијих, обух-

ватнијих и исцрпнијих речника ромског језика, што би било корисно како у настави, тако и у научном раду. С обзиром на велику експанзију електронских речника у последњих двадесет и више година, за крај ћемо указати на само неколико од многих предности које електронска форма пружа, а које би биле од велике користи истраживачима, наставницима и ученицима ромског језика.

Већ постоји један интернет речник ромског језика: Ромлекс.³ Ромлекс је заправо лексичка база података, која готово у потпуности покрива основну ромску лексику, и велики број дијалеката (двадесет седам). За сваку ромску реч у овој бази постоји еквивалент на енглеском и на оном европском језику с којим је изабрани ромски дијалекат у контакту. Могуће је претраживање у оба смера: од ромског дијалекта ка енглеском или неком другом језику, и обрнуто. Међутим, Ромлекс не нуди снимак изговора, што се иначе истиче као једна од важних одлика електронских речника (Lew 2015: 239). У електронском речнику можемо имати и изговор у контексту. Затим, захваљујући неограниченом простору који електронски речник пружа, одредницу можемо транскрибовати интернационалним фонетским алфабетом (IPA), али и писмом оног стандардног језика с којим је дати ромски говор у контакту, као и било којим од интернационалних ромских алфавета. Ромлекс је веома близак оваквом решењу: начин писања дате речи зависи од изабраног дијалекта; транскрипције нема, али за сваку графему дата је фонемска вредност у посебном одељку.

Још једна предност електронског речника јесте што може пружити листу свих речи које подлежу некој рестрикцији – на пример, све етнографизме, или све неологизме (у Ромлексу таквих обележја нема). Такав лексикографски пројекат разрађује тим Балканолошког института САНУ за интернет речник шокачког говора.⁴

Што се тиче саме израде речника, електронска форма омогућава истовремени рад већег броја лексикографа који живе у различитим деловима света (Ogilvie 2011: 400). С обзиром на велику географску разуђеност ромских говора, у електронски речник могуће је убележити место уноса и то линковати, како би се кликом на линк с именом места могле добити све лексеме забележене у том месту; исту ствар би чак било могуће урадити и с појединачним говорницима. Такође се може аутоматски бележити датум уноса, односно тачно време теренског рада, као и име теренског истраживача. Све речи могу бити преведене на један „кровни” језик, *lingua franca* познат свим истраживачима, као и на стандардне језике држава у којима је дати говор забележен, као што је то учињено за Ромлекс.

³ <http://romani.uni-graz.at/romlex/>

⁴ <http://balksrv2012.sanu.ac.rs/webdict/sokac/index>

Уносе у електронском речнику могуће је хиперлинковати ка екстерним садржајима – на пример, ка чланку на Википедији; ка текстовима на ромском; такође је могуће унети слику или видео запис.⁵ Мултимедијални речник може комбиновати нове лексичке податке са старијим, наслеђеним и архивским материјалом, што омогућава дијахрону перспективу (Ogilvie 2011: 400–401). На овај начин може се израдити и енциклопедијски речник ромског језика и културе.

Најважније, електронска форма отвара могућност израде једног речника за све – речника који ће моћи да користе и стручњаци, и ученици, и чланови заједнице, јер је могуће исту одредницу приказати у проширеном и суженом „моду” (на пример, само дефиниције речи, само примере, само изразе, само синониме, итд.). Такође, постоји могућност да се интерфејс прилагођава профилу корисника, тако да се за ученички профил приказује само синхронија, или ромски говори из само једног места; за истраживача, ако је усмерен ка историјској лингвистици, може се приказати дијахорнијски приказ одреднице; за теренског истраживача би се могла приказати географска варијантност, итд.

ЛИТЕРАТУРА

- Barbato, Marcello. “Dialect Dictionaries”. *International Journal of Lexicography* 17.4 (2004): 429–439.
- Boretzky, Norbert/Brigit Igla. *Wörterbuch Romani-Deutsch-Englisch für den südosteuropäischen Raum mit einer Grammatik der Dialektvarianten*. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 1994.
- Demir, Ljatif; Durmiš, Nevsiја; Demir, Fatime. *Crnogorsko-romski i Romsko-crnogorski rječnik*, Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, Ministarstvo prosvjete, Zavod za školstvo, 2015.
- Gilliat-Smith, B. “The Dialect of the Gypsies of Serbo-Croatia. Being a Review of Professor Rade Uhlik’s *Srpskohrvatsko-Ciganski Recnik*.” *Journal of the Gypsy Lore Society* 27 (1948): 139–144.
- Krasnići, Aliја. *Prvi romsko-srpski srpsko-romski rečnik : dopuna: perfekat i futur. // Angluno rromano – srbikano srbikano – rromano alavari: pherdipe: perfekat thaj futur*. Subotica: Rromane pustika, 2015.
- Krasnići, Aliја. *Angluno alavari e avrune alavengo ane rromani čhib* (Prvi rečnik stranih reči u romskom jeziku). Subotica: Rromane pustika – Romske knjige, 2015a.

⁵ Испитани речници и иначе имају додатни материјал: Ухлик прилаже „фолклорне текстове” на крају речника – загонетке, брзалице, пословице, изреке; Кајтази граматику ромских говора у Хрватској, разговорник и табелу морфолошких промена; Тахировић Сијерчић кратку граматику на почетку, додатак *Ромско књижевно стваралаштво* на крају; Халити граматику и правописни саветник, а Краснићи – списак коришћених извора.

- Lew, Robert. "Research into the Use of Online Dictionaries". *International Journal of Lexicography* 28.2 (2015): 232–253.
- Lichtenberk, Frantisek. "To List or not to List: Writing a Dictionary of a Language Undergoing Rapid and Extensive Lexical Changes". *International Journal of Lexicography* 16.4 (2003): 387–401.
- Ogilvie, Sarah. "Linguistics, Lexicography, and the Revitalization of Endangered Languages". *International Journal of Lexicography* 24.4 (2011): 389–404.
- Pawlak, Nina. "Paul Newman. A Hausa-English Dictionary". *International Journal of Lexicography* 21.4 (2008): 450–457.
- Šabani, Dževat. *Romano-srbikano srbikano-romano alavari : ko bugurdžisko dijalekti e Gramatikasa // Romsko-srpski srpsko-romski rečnik : bugurdžijski dijalekat sa gramatikom*. Subotica: Rromane pustika, 2015.
- Uhlik, Rade. *Srpskohrvatski ciganski rečnik (Romane alava)*. Sarajevo: Svjetlost, 1947.
- Јовановић, Владимир Ж. *Ромско-српско-енглески речник религијских речи и израза*. Ниш: КСС, 2001.
- Сикимић, Биљана. *Миклошичева збирка речи из Тимока*. Књажевац: Народна библиотека „Његош”, 2017.
- Сореску-Маринковић, Анамарија. „Могућности израде речника бањашких говора у Србији: неколико запажања”. *Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције* (Т. Варади, Г. Башић, ур.). Београд: САНУ, 2012, 449–459.

Ljubica Đurić

ROMANI LEXICOGRAPHY IN SERBIA: STATE
OF THE ART AND AVAILABILITY

S u m m a r y

When assessing the state of Romani lexicography in Serbia and the countries of the former Yugoslavia, the first problem one encounters is the use of the term “Romani”. The Romani language spoken in Serbia is by no means unified; on the contrary, there is a great deal of dialectal and territorial variation, and the standard by which the degree of dialectal variation can be determined has only recently been established. The examined dictionaries are all dictionaries of the Gurbet dialect, although the authors may not always be explicit about it, which can be explained by their aspirations concerning the standardization of the Romani language in their respective countries. The authors implicitly suggest what the standard forms should be by their orthographic choices, or by their way of (not)signalling linguistic stratification – social, territorial, temporal, etc. Viewed as language learning and teaching tools for teachers and students of Romani, these dictionaries differ significantly in their treatment of phonological, morphological or lexicological information they offer. By examining the dictionaries of Romani available and published either in Serbia or in the neighbouring, ex-Yu countries before the standardization, we wish to make a few suggestions for the improvement of Romani lexicography, which would be useful both in educational and academic circles. To that end, we especially highlight the advantages of electronic dictionaries.

Key words: dictionary, minority language, Romani, standardization